

Олена Соболєва
(Київ)

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЕТНІЧНОЇ БАТЬКІВЩИНИ КРИМСЬКИХ ТАТАР В УМОВАХ РЕПАТРІАЦІЇ ТА ОБЛАШТУВАННЯ В АР КРИМ

Визначальним елементом етнічної ідентичності кримських татар є уявлення про рідну землю, яке актуалізувалося за часів їх перебування в країнах депортації і продовжує домінувати в період репатріації та повернення на батьківщину. У статті пропонуємо до розгляду основні складові уявлень про етнічні землі кримських татар у сучасному публічному дискурсі. Дослідження здійснене на аналізі власних польових джерел, зібраних під час експедиційної роботи в регіоні, а також на основі статистичних матеріалів різних років і публікацій у регіональній пресі та публіцистиці.

Ключові слова: етнічна ідентичність, кримські татари, батьківщина, депортація, репатріація.

The defining element of ethnic identity of the Crimean Tatars is an idea of their homeland which became more actual during their stay in the countries of deportation. This idea continues to dominate during Crimean Tatar's repatriation and return home. The paper proposes to review the basic elements of Crimean Tatar's idea of ethnic lands in contemporary public discourse. The study is based on an analysis of our own field sources, and on statistical materials of different years and publications in the regional press.

Keywords: ethnic identity, Crimean Tatars, homeland, deportation, repatriation.

Определяющим элементом этнической идентичности крымских татар является представление о родной земле, которое актуализировалось во времена их пребывания в странах депортации и продолжает доминировать в период репатриации и возвращения на родину. В статье предлагаем к рассмотрению основные составляющие представлений об этнических землях крымских татар в современном публичном дискурсе. Исследование осуществлено на анализе личных полевых источников, собранных во время экспедиционной работы в регионе, а также на основе статистических материалов разных годов и публикаций в региональной прессе та публицистике.

Ключевые слова: этническая идентичность, крымские татары, родина, депортация, репатриация.

*Я родилась в Узбекистане,
Но Родиной моей был Крым.
Здесь мой народ, здесь мои корни,
Здесь мой отец, и дед, и прадед жил.*

ЛЕЙЛЯ МУСТАФАЕВА [6]

Визначальним елементом етнічної ідентичності кримських татар є уявлення про рідну землю, яке актуалізувалося за часів перебування кримських татар у країнах депортації і продовжує домінувати в період репатріації та повернення на батьківщину. У статті пропонуємо до розгляду основні складові уявлень про етнічні землі кримських татар у сучасному публічному дискурсі. Дослідження побудоване на аналізі власних польових джерел, зібраних автором під час експедиційної роботи в регіоні, а також на основі статистичних

матеріалів різних років і публікацій у регіональній пресі та публіцистиці.

Важливим чинником, який впливає на формування культурно-географічного образу Криму, є присутність кримськотатарської мусульманської тюркомовної спільноти. Повернення кримських татар з місць депортації стало визначальною складовою зміни соціокультурного й образного ландшафту Криму. У багатьох друкованих виданнях великої уваги надано питанням соціальної та політичної інтеграції кримських татар в українське суспільство. Надзвичайно важливою є проблема куль-

турної та етнічної реінтеграції кримських татар в український соціум після масової репатріації наприкінці ХХ ст. У цьому контексті на перше місце виходить питання етнічної самоідентифікації представників кримськотатарської спільноти, адже через неї відбувається конструювання образу себе та етнічних сусідів і вироблення моделей співіснування в багатоетнічному середовищі Криму.

Поняття території є ключовим в етнології, адже поряд з такими складовими етнічної культури, як мова, традиції, вірування, питання територіальної належності етнічної спільноти посідає чільне місце в системі уявлень про себе та своїх етнічних сусідів. До того ж як в етнографічних дослідженнях, так і в етнічній міфології важливу роль відіграє географічний посибілізм – твердження про залежність господарства, народного характеру, моралі, мистецтва, культури від території, де склався той чи інший етнос. Першочергове значення територіальний чинник має в дослідженнях етногенезу. У сучасних національних та етнічних конструктах важливе місце посідає уявлення про територію етногенезу, що виражається в доведенні «багатовікового перебування» на певних землях та відстоюванні «історичних прав» на територію окремих етносів [20, с. 8]. У багатонаціональних регіонах, до яких належить, зокрема, і АР Крим у межах України, ідея території етногенезу та території етнічної історії виливається у своєрідну конкуренцію різних етнічних груп за землю.

Учені вважають уявлення про спільність етнічної території одним з основних чинників етновизначальних та ідентифікаційних конструктів. У сучасних суспільних науках побутує кілька теорій щодо питання етнічного і національного самовизначення в цілому та його складової – поняття етнічної території або батьківщини. У рамках есенціалізму розвивалася думка про те, що такі поняття, як батьківщина, етнічні традиції, культура є незмінними, природними, очевидними детермінантами розвитку етносів та націй. Таке бачення походження етносів сформувалося ще в ХІХ ст., проте й сьогодні характерне для багатьох національних історіографій. На противагу даній теорії, у сучасних модерністських течіях сформувався інструменталістський підхід. «Його

суть полягає в тому, що етнічність розглядають як інструмент, використовуваний етнічними елітами або різними соціокультурними групами в боротьбі за владу, статус, добробут» [27]. Таким чином, інструменталісти в поняття «етнічна територія» та «батьківщина» вкладають утилітарний і прикладний зміст, певною мірою переоцінюючи політичний фактор. На противагу такому спрощеному підходу до суспільних явищ, представники іншої теорії – етносимволізму – значно більше надають уваги культурній складовій етнічності й націоналізмів. «Символічні елементи нації, її міфи, цінності, традиції, емоційно забарвлена територія – “батьківщина” бачаться етносимволістами як, безсумнівно, рукотворні (сконструйовані) та неприродні феномени, які, проте, після формування піддаються трансформації тільки в дуже обмеженому обсязі». Вони є частиною міфосимволічних комплексів, що мають значну часову тяглість і належать до старих етнічних коренів та виступають «символічними резервуарами націй» [22].

У стабільному, відносно гомогенному суспільстві, яке тривалий час не піддавалося територіальним переміщенням, бути представником етносу, що представляє більшість населення, – це бути таким, як і всі [11, с. 47]. Лише в кризових ситуаціях, до яких, зокрема, належать різноманітні міграції, окремі елементи етнічності актуалізуються та виконують мобілізуючу роль. За словами дослідниці емігрантських спільнот М. Гримич, «проблеми етнічної ідентичності виникають передусім у людей, які живуть не на своїй батьківщині (тобто історичній батьківщині), з якою ще відчувають зв'язок, у тих людей, які живуть серед “не таких, як вони”» [11, с. 47]. На прикладі кримських татар простежується значна етноконсолідуєча роль символу етнічної батьківщини в обставинах примусового переселення представників етносу на інші території проживання.

Цілком погоджуємося з думкою, що уявлення про спільне походження виступає головним маркером етнічної ідентифікації серед кримських татар, у той час як ознаки етнічності – мова, релігія, традиційна культура – демонструють відносну нестабільність і рухливість у сучасних умовах [9, с. 12]. Традиційна культура кримських татар у період депортації пере-

жила значний занепад і трансформацію. Сьогодні вона відтворюється або фрагментарно та неповно (наприклад, традиційна система харчування), або у вигляді сценічних та декоративних елементів (традиційна обрядовість, народне мистецтво). Релігія була значною мірою знівельована в період антирелігійної політики й пропаганди в Радянському Союзі. Етнічна мова хоч і нині є досить сильним етнонаціональним символом, проте також утратила своє домінуюче етнооб'єднавче значення в радянські часи внаслідок русифікаторської державної політики. За цих умов та внаслідок примусового переселення з батьківських земель уявлення про спільну етнічну територію не тільки не зменшили свого значення, а навпаки, актуалізувалося, а прагнення повернутися на етнічну батьківщину стало головною ідеєю етнічної мобілізації серед кримських татар.

Відомо, що вигнання з рідної землі у звичаєво-правовій культурі багатьох традиційних суспільств виступало найтяжчим покаранням за злочин. Можливо, саме тому в усних оповідях респондентів про депортацію і життя у вигнанні, а також у національній публіцистиці дуже гостро звучить тема несправедливості звинувачень, висунутих до кожного представника етносу, й образи, яку пережив кримськотатарський народ:

«Мы же невинные, мы же невиновные. Может, были там какие-то виноватые люди. Мы же невиновные. Ни за что [постраждали. – О. С.]. Наверное, думаем, разбираться будут. Кто виноват – того оставят, а кто невиноват – обратно. Каждый день ждали, каждый день ждали. И не дождались [плаче. – О. С.]» [3].

«Что касается крымскотатарского народа, то нанесённое ему оскорбление оставило на его теле глубокую незаживающую рану на столетия. Об этом забыть не дано никому из нас, живущих сейчас. Никогда!» [30].

Після акту депортації 1944 року радянський уряд продовжував упроваджувати численні заходи, що мали яскраво виражений дискримінаційний характер за етнічною ознакою: комендантський режим тривав до 1956 року, існували численні обмеження щодо прав на освіту, можливості вибору роботи та місця проживання. Саме усвідомлення масштабів колективної трагедії і прагнення відновити спра-

ведливість стосовно всієї групи, а також особисту гідність кожного індивіда стало консолідуючим поштовхом, що об'єднав досить гетерогенну за своєю структурою кримськотатарську спільноту.

У книзі «За межами пам'яті: депортація та повернення кримських татар» («Beyond memory: the Crimean Tatars' deportation and return») Г. Юлінг, порівнюючи два різновекторні міграційні рухи кримських татар (еміграції ХІХ ст. на територію Османської імперії та репатріацію наприкінці ХХ ст.), указує на те, що ще в ХІХ ст. Крим уявляли периферією великого ісламського, тюркомовного світу, а еміграція в Анатолію сприймалась як переміщення з периферії до його центру. Депортація 1944 року, як це не парадоксально, сприяла тому, що географічний образ Криму остаточно перемістився з периферії уявного культурного ландшафту до його центру [1, р. 199–200].

Депортація усвідомлено чи напівусвідомлено сприймалась як порушення рівноваги, повернення ж на батьківщину уявлялось як захід, що мав би цю рівновагу відновити. Об'єднання та мобілізація кримськотатарського етносу навколо ідеї етнічної території втілилася в потужний міграційний рух і репатріацію десятків тисяч кримських татар на територію етнічної батьківщини. У національній пресі, в інтерв'ю, у публіцистиці акт депортації часто метафорично замальовують як спробу позбавлення етнічних коренів, як злочинний акт «крадіжки» батьківщини («отнятая родина», «обрезанные корни», «выкорчеванный с корнем народ»). Повернення на батьківщину є спробою віднайдення своїх коренів, життя на батьківщині дає відчуття рівноваги, укоріненості й вічності. Для кримських татар прагнення жити на своїй території втілюється в бажання бути «такими, як всі» інші народи, що мають свою батьківщину. Повернення на батьківщину означало відновлення повноцінності та стабільності для етносу, проте, як виявилось згодом, – і втрату винятковості.

У книзі Г. Юлінг подана знакова фотографія, яка ілюструє символічність образу Криму як етнічної батьківщини, місця, де поховані предки – на ній зображений надгробок на одному з кладовищ м. Чірчік в Узбекистані, виготовлений у формі карти кримського півострова.

Репатріація наприкінці 1980 – першої половини 1990-х років мала масовий і стихійний характер. Про це свідчать наші інтерв'ю та відповіді респондентів на запитання, чому саме в їхніх родинах було прийняте рішення про повернення до Криму:

«Всё равно, хоть трудно будет, всё равно – родина. Приехали туда – плохо было, потом жили – хорошо было. Но, всё равно, думали про Крым, потому что здесь – родина. **Наша земля** [тут і далі пожирнення наше. – О. С.]» [23]. «Да вот так вот один переедет, и все думали, что надо, да, на родину. Надо, чтоб **своя родина была**» [25]. «Мы знали, что нас здесь никто с распростёртыми объятиями не ждёт. Вся жизнь с нуля, как бы. Но, однако, зов крови, зов родины присутствовал» [21]. «Дедушка мой, когда мы в Узбекистане жили, дедушка говорил: «Я, – говорит, – по Крыму так соскучился, что, как будто, пить хочу!» [5].

На ірраціональному зв'язку з батьківщиною та прив'язанні до рідної землі, що весь час відчувалося під час життя в місцях депортації, наголошено і в сучасній публіцистиці: «Земля моя! Родина моя! Ты маленький зелёный листок, прилепившийся к крутому боку нашей планеты. Но мои глаза смотрят только на тебя. **Моя душа помнит тебя и стремится к тебе.** Ты снишься мне до сих пор. В последнее время, вспоминая тебя, я часто плачу. Плачу безмолвно и горько... Самарканд, 6 декабря 1989 г.» [4].

Зв'язок з етнічною територією підкреслений в етнонімах – *кбырымлы, кбырым татарлар, кримці*, що мають важливе символічне значення для конструювання етнічної ідентичності. «Будучи детьми, мы не понимали, почему нам **не разрешается жить в Крыму**, ведь мы крымские татары. В слове “национальность” заложена **этническая принадлежность к территории**» [17]. Як не парадоксально, але в радянському союзі графа в паспорті «національність» підтримувала відтворення етнічної пам'яті й ідентифікації. Саме тому в середовищі кримських татар дуже гостро сприйняли акт «позбавлення імені» етнічної спільноти, оскільки в паспортах почали зазначати лише етнонім «татари» без важливого прикметника «кримські»: «Народу был нанесён последний, самый подлый

удар: у него отняли его имя. Мы стали просто татарами. Одним росчерком пера исчез целый народ» [18, с. 27].

Як у наших інтерв'ю, так і в засобах масової інформації головною мотивацією повернення на етнічну батьківщину є не політичні або економічні цінності, а насамперед символічна цінність етнічної території, як землі походження етносу. Образ етнічної батьківщини уявляється як місце, де поховані предки. Перша подорож на батьківщину майже завжди супроводжувалася пошуками батьківських могил, старих кладовищ. Могили предків – символічне втілення колективної пам'яті групи та спадковості поколінь, причім могили дідів і прадідів на батьківщині є більш значимими, аніж могили близьких родичів у місцях депортації. Померлі та поховані на чужині сприймаються як жертви злочину, яким так і не вдалося віднайти свою батьківщину. Тема приреченості, символічного прагнення і неможливості повернення на рідну землю представлена в епітафіях на могилах кримських татар, похованих за межами Криму, на пам'ятниках загиблим та померлим на чужині:

*Догъдынъыз гузель Уркустада,
Къабирлеринъиз ким бильсин къайда.
Бизлер кене Къырымгъа къайтамыз,
Сизлерни, азизлер, дуанен анъамыз.
Рухларына эль-Фатиха.*

Уркустальлардан.

*Родились вы в прекрасной Уркусте,
Но могилы ваши неизвестно где.
Мы вновь возвращаемся в Крым
И вас, дорогие, поминаем молитвой.
Их душам молитва. От уркустинцев.*

(АР Крим)

*Къабиримнинъ башташы,
Къырым ешилъ адасына къаршы.
Устюмдеки таш-топрагъым,
Эвлятларым козь яшы.*

*Памятник у изголовья моей могилы
Поставлен напротив зеленого
Крымского острова.
А земля и камни на мне
Это слезы моих детей.*

(м. Мелітополь Запорізької обл.)

*Ватанына асрет,
Сюрдюнликте вефат этти.*

*Скончалась на чужбине,
Тоскуя по Родине.*

(сmt Новоолексіївка
Херсонської обл.)
[26].

Смерть у похилому віці і на рідній землі уявляється не «протиприродною», а навіть бажаною для тих, хто пережив депортацію:

*Гьурбет ильден дёнмек яхшы,
Халкъюн яныт сенмек яхшы,
Козь яшындан кульмек яхшы,
Ана-Юртта ольмек яхшы.*

*Хорошо вернуться с чужбины,
Хорошо сгореть и потухнуть за народ,
Лучше смеяться, чем проливать слёзы,
Хорошо умереть у себя на Родине.*

(с. Чистеньке
Сімферопольського р-ну,
АР Крим) [27].

Іншою важливою символічною інтерпретацією образу Криму, характерною для кримськотатарських усних оповідей та публічного дискурсу, є ототожнення його і з батьківським (дідівським / прадідівським) домом. Після репатріації до Криму більшість сімей намагалася розшукати свої будинки або місця, де вони колись розташовувалися: «А детей он [чоловік. – О. С.] возил. Ну, они там кое-что находили, где-то места вот те, камни там выложенные, видно, что там дома были, огороды. Они там ходили, с детьми. Кое-что там находили из посуды, что ли. Вот это вот привозил муж. Они каждый год туда ездили по началу, раньше» [26]. «Как было обидно, когда мы сюда в 91-м году переехали, поехали смотреть, где это, отца ихнего (моего хозяина) село. Джуген, тоже Роздоленский (Ак-Шейский) район. Только колодец остался. И то – наполовину. Развалили. Дома – ни одной домишки нету» [3]. Після повернення з місць депортації бажання мати власний дім на батьківщині має не лише соціальне та економічне підґрунтя, але й символічне значення: «Естественное желание возвращающихся на родину крымских татар – построить дом на земле предков...» [12].

Образ Криму в усному та друкованому наративі кримських татар набув рис благодатної землі, єдиного місця, де можливе відродження нації; відтворюваність міжпоколінних зв'язків, економічне процвітання. В усних оповідах часто підкреслений майже містичний зв'язок між землею і народом, що був у насильницький спосіб висланий із Криму. У них розповідається про біди, які спіткали їхню рідну землю після акту депортації: пересихання джерел, занепад селищ, здичавіння садів.

«В Крыму было очень много родников. И то даже, когда нас выселили отсюда, местные жители говорили: “Вот, татары уехали и забили там специально родники, шерстью понатыкали, чтоб воды не было”». **Все же плакало, природа плакала, животные плакали**, и представьте, народ здесь такой испокон веков жил, взяли и выслали.

Ж.: Просто местные жители знали, в какое время надо чистить эти родники.

Ч.: Да, а эти не знали, они там хотели больше воды добиться, и копали его, а оно русло меняло» [16].

Повернення депортованого народу до Криму несе процвітання та добробут не тільки для кримських татар, але й для самої землі, з якої вони були насильницьки «викорчовані» радянською владою: «С тех пор много воды утекло, с родины был изгнан, **выкорчеван с корнем народ**, а вместе с ним и знаменитые крымские сады уничтожены, преданы забвению местные плодовые сорта. Будут ли вновь с восторгом воспеть поэтами крымские “сады Ирема”, как и прежде, зависит от нас» [2].

Сама репатріація, повернення народу на рідні землі, усвідомлюється як закономірний та незворотний процес: «Как известно, наш народ, хоть и медленно, но, невзирая ни на какие трудности, всё же возвращается на родину. Думаю, этот процесс никак уже никому не остановит. Ведь почти у всех соотечественников, проживающих за рубежом, конечной целью является Крым» [30]. Найбільшою чеснотою вважається здатність витримати всі життєві труднощі і не втратити головної надіндивідуальної, спільної групової, загальноетнічної мети – повернутися на історичні землі: «Вы видели обыкновенную травку? Её закатывают катком под асфальт, а она

пробивает и асфальт, и бетон. Так и я, и многие мои соотечественники упорным трудом пробивались в жизни, достигая высших хозяйственных должностей [...]. Утешает одно, эти тяготы и лишения, которые терпит народ, – цена его жизни на родине – в Крыму» [8].

Важливим актом реінтеграції в кримський простір та освоєння рідної території для кримських татар є процес отримання власної землі, саме тому в Криму земельне питання стоїть так гостро. Отримання в приватну власність земельних наділів, окрім суспільної та економічної, має ще значну символічну цінність. Зведення будинку на власній землі – частина процесу остаточного вкорінення та віднайдення рідної землі, а отримання приватних ділянок є частиною процесу знакової просторової інтеграції кримськотатарської спільноти: «Коренным во все времена считался народ, который живёт на земле. [...] Ради будущего нужно было **корнями вращи в родную землю**» [17]. «Земля – основа государства и его народа. Разве её можно отдавать или продавать? Это национальное достояние всего населения страны. **Есть земля – есть народ**, а значит, и государство. Родину, её земли, воду, воздух не продают, а защищают от любого посягательства» [7].

Після повернення на етнічну батьківщину головна етнобілізуюча мета була досягнута, що привело до певного зменшення внутрішньої напруженості й консолідації всередині спільноти. Це у свою чергу призвело до значного розчарування, адже уявний образ життя на історичній батьківщині не відповідав існуючій реальності, далися взнаки й численні соціальні та економічні негаразди, які довелося пережити репатріантам на рідній землі. У цей час формується новий образ себе як «чужих на своїй батьківщині». Він значною мірою був реакцією на іпобутуючі етнічно-національні стереотипи серед слов'янського населення Криму, яке дуже часто вороже та неприязно ставилося до нових сусідів. Після переселення до Криму першочерговим завданням стало домагання визнання за кримськими татарами їхнього права називати себе місцевим етносом, укоріненим на кримських землях. Головним аргументом є твердження, що, на відміну від інших етнічних спільнот Криму, кримські татари – чи не єдиний

етнос, у якого немає інших територій за межами Криму, які б можна було вважати етнічними: «Политические, 25 лет сидит, сидит, а потом его выпускают. А нас уже 65 лет. Ничего не остоновит наших. Крымские самые, самые мы рождённые, **в Крыму родились мы**. Мы больше ничего не знаем. Крым наша родина» [13]. «**А нам некуда идти**, мы на своей родине, другой у нас нет» [19].

Сьогодні питання етнічної батьківщини кримських татар дедалі більше набуває політичного забарвлення на тлі дискусій навколо проблеми про статус корінних народів та автохтонного населення Криму.

Варто зазначити, що рівень власного ототожнення з Українською державою та українським громадянством у кримських татар вищий, аніж, наприклад, у російського населення Криму. Так, за результатами опитування, проведеного центром Разумкова, на запитання «Чи вважаєте ви Україну своєю батьківщиною?» 44,5 % кримських татар відповіли ствердно, серед росіян Криму цей показник був нижчим (34,4 %) [24, с. 14]. Локальний патріотизм серед кримських татар також значно виразніший, аніж в українців та росіян, що проживають на Кримському півострові. Зокрема, за опитуванням, опублікованим у 1997 році, на запитання «Чи вважаєте ви Крим своєю батьківщиною?» відповіли ствердно 87,7 % кримських татар і лише 65 % росіян та українців [14, с. 23–26]. Це значною мірою пов'язане з неоднорідністю слов'янського населення Криму, а також із тим, що переважна більшість росіян та українців оселилися на півострові відносно недавно, тож не ототожнюють України в цілому і Крим зокрема зі своєю Батьківщиною. Результати соціологічного опитування доводять, що кримські татари і слов'янське населення Криму вкладають різний сенс у поняття «батьківщина». Так, більшість українців та росіян вважають батьківщиною місце свого народження (58,4 % і 50,7 % відповідно; 31,3 % опитаних росіян вважають батьківщиною місце, де прожили значну частину життя). Серед кримських татар переважає думка про те, що батьківщиною можна вважати місце, де народилися та вирости предки (75,4 %) [14, с. 23–26]. Для прикладу територіальної ідентифікації етнічного росіянина, мешканця Криму, наведемо уривок з одного інтерв'ю, записаного

випадково в Криму під час опитування кримського татарина з теми традиційної культури. Свідком нашої розмови став знайомий кримськотатарського респондента. Він досить гостро відреагував на тему нашої розмови (депортація, повернення на батьківщину, колишнє життя в Криму) і мимоволі замислився над своїм етнічним корінням і статусом: «Я русский, я не понятно какой. Я с 52-го года здесь. Это сейчас дуристика. Я по национальности, если разобраться, вначале... родился в вагоне, отец белорус, дед русский, бабушка мордовка. **Где моя родина? Какой я национальности?»** [15]. На побутовому рівні відбувається конкуренція між кримськими татарами і місцевим слов'янським населенням Криму за право назвати Крим своєю батьківщиною: «Даже был один пожилой человек, говорит, вот, ребята, приехали со Средней Азии, они здесь родились, пришли посмотреть свою Родину. Ну, такой разговор. А тот, он пожилой человек был, он смотрел, смотрел, а потом: “А где ж тогда моя родина?”» [10].

Останні кілька десятиліть ми були свідками динамічних етнічних процесів усередині кримськотатарської етнічної спільноти і в оточенні її етнічних сусідів. Вона пережила дуже потужний мобілізаційний сплеск, який дозволив сотням тисячам представників етносу полишити достатньо комфортне життя в Середній Азії та вирушити назустріч економічній і побутовій невизначеності, що чекала на них на рідній землі. Головним гаслом, що консолідувало кримськотатарську спільноту, було повернення групи на етнічну батьківщину.

Література

1. *Uehling G.* Beyond memory: the Crimean Tatars' deportation and return. – New York, 2004.

2. *Абдуллаев И.* Где вы, крымские «сады Ирема» [Електронний ресурс] // Голос Крыма. – 2011. – 1 января. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=4745>.

3. Абдураимова Местура (1935 р. н.), нар. в с. Кучук-Асс (нині не існує) Роздолинського р-ну АРК. Записала О. Соболева 12.07.2010 р. в м. Євпаторії.

4. Адиле Эмирова. Ностальгия [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kirimtatar.com/Archive/edie.html>.

5. Аметова Медине-Шерфе (1965 р. н.). Записала О. Соболева 07.10.2010 р. в с. Золоте Поле Кіровського р-ну АРК.

6. Беды ссыльных мне знакомы не понаслышке... [Електронний ресурс] // Голос Крыма. – 2011. – 29 июля. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=6055>.

7. *Безазиев Л.* Достоинство нации – путь к ее самосохранению [Електронний ресурс]. – 2010. – 15 января. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=3011>.

8. *Безазиев Л.* Утешает одно, что эти тяготы и лишения, которые терпит народ, – цена его жизни на родине – в Крыму [Електронний ресурс] // Голос Крыма. – 2011. – 9 сентября. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=6305>.

9. *Богомолов О., Семиволос І.* Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про себе // Критика. – 2010. – № 1–2.

10. Бурхан Аблязов (1932 р. н.), нар. в с. Ай-Серез (нині – с. Міжріччя) Судацького р-ну АРК. Записала О. Соболева у квітні 2011 р. в с. Кетерлез Ленінського р-ну АРК.

11. *Гримич М.* Ідентичність, етнічність, етнічна ідентичність: терміни та поняття (на матеріалах сучасної північноамериканської науки) // Етнічна історія народів Європи. – 2009. – Вип. 28.

12. Дайте людям строить дом! [Електронний ресурс] // Голос Крыма. – 2011. – 18 ноября. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=6645>.

13. Ебулисова Магдубе (1926 р. н.), нар. в с. Бабек Ленінського р-ну АРК. Записала О. Соболева 22.07.2010 р. в м. Бахчисараї.

14. *Ефимов С.* Об особенностях массового сознания репатриантов // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – № 2.

15. Записала О. Соболева в серпні 2008 р. в м. Бахчисараї.

16. Записала О. Соболева 21.07.2010 р. в м. Бахчисараї.

17. Зачем, скажи, городишь огород, В котором сорняки произрастают? [Електронний ресурс] // Голос Крыма. – 2010. – 24 декабря. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=4701>.

18. Крымские татары: проблемы репатриации / Институт востоковедения РАН. – М., 1997.

19. Люди мира, слышите, звучит со всех сторон! [Электронный ресурс] // Голос Крыма. – 2008. – 18 июля. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=651>.

20. Малькова В. К., Тишков В. А. Культура и пространство. – М., 2009. – Кн. 1.

21. Матлубов Акім (1967 р. н.), нар. в м. Самарканді. Записала О. Соболева 12.07.2010 р. в м. Євпаторії.

22. Мейлахс П. Отдавая «родине» должное [Электронный ресурс] // Нева. – 2011. – № 3. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/neva/2011/3>.

23. Муждабаева Куртогай (1926 р. н.), нар. в с. Бурнаш (Уваровка) Нижньогірського р-ну АРК. Записала О. Соболева 21.06.2010 р. в м. Бахчисараї.

24. Національна безпека і оборона. – 2008. – № 10.

25. Немітуллаєва Аліє (1966 р. н.), нар. в м. Самарканді. Батьки родом із с. Ароматне Бахчисарайського р-ну АРК. Записала О. Соболева 24.06.2010 р. в с. Севастянівка Бахчисарайського р-ну АРК.

26. Озенбашлы Э. Особенности проблематики эпитафий... [Электронный ресурс] // Голос Крыма. – 2010. – 18 июня. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=3709>.

27. Озенбашлы Э. Особенности проблематики эпитафий... [Электронный ресурс] // Голос Крыма. – 2010. – 25 июня. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=3709>.

28. Пашина Н. П. Вплив етнічного фактора на формування політичної ідентичності [Электронный ресурс] // Політологічні записки : зб. наук. праць. – 2011. – № 3. – Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Polzap/2011_3/index.htm.

29. Рефат Аппазов. Следы в памяти и в сердце [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kirimtatar.com/Books/appazov2.html>.

30. Снова слышу зов я родины своей, и тоска уходит, на душе светлей... [Электронный ресурс] // Голос Крыма. – 2011. – 25 марта. – Режим доступа : <http://www.goloskrima.com/?p=5319>.